

УДК [572.71:904.5](477.84)«652»
DOI: 10.20535/2307-5244.48.2019.176376

Ю. В. Долженко

<http://orcid.org/0000-0001-9807-2835>

Інститут археології Національної академії наук України

Yu. Dolzhenko

*Institute of Archaeology of National Academy of Sciences
of Ukraine*

**МОГИЛЬНИК ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ЧЕРНЕЛІВ-РУСЬКИЙ
(ЗА ДАНИМИ ЕТНІЧНОЇ КРАНІОСКОПІЇ)**

*Burial Ground of Cherniakhiv Culture in Cherneliv Rusky
(According to Data of Ethnical Cranioscopy)*

В статті за даними етнічної краніоскопії вивчається антропологічний склад населення черняхівської культури з території України на прикладі могильника римського часу в Тернопільському районі Тернопільської обл. Чернелів-Руський.

Ключові слова: черняхівська культура, могильник Чернелів-Руський, етнічна краніоскопія, антропологічний склад.

The study of anthropological compound of Cherniakhiv culture inhabitants from Western Ukraine provides insights into the ethnogenetic processes on this territory. I. Gereta examined the burial ground of Roman period in Ternopil district of Ternopil region during 1974–2000 and had excavated almost all accessible territory of the site. T. Rudych explored craniometric data in the burial ground of Cherneliv Rusky (Western Ukraine). The findings of the study by T. Rudych show that Celtic features from Velbar culture dominated in the burial ground. Using the data of ethnic cranioscopy the author of this article argues that the skulls in Cherneliv Rusky burials belonged to Cherniakhiv culture since they have a moderate frequency of the supraorbital foramina. The probed selection belongs to Southern Caucasoids. The other four features also clearly imply Caucasoid identity among early inhabitants Cherneliv Rusky area. The author did not perform an intergroup comparative analysis since the remnants of Cherniakhiv culture had never been investigated with tools of ethnic cranioscopy. Therefore, there is no other data for comparison.

Keywords: Cherniakhiv culture, burial ground Cherneliv Rusky, ethnical cranioscopy, anthropological compound.

Черняхівська культура припинила існування в першій половині V ст. н. е. Історичні долі її носіїв склалися по-різному. Готські племена, які були в складі населення культури, частина союзних їм аланських племен та пізні скіфи відійшли на захід (Магомедов, Б. В. 2001, с. 146).

Частина населення культури лісостепової зони, що є, як вважають археологи, переважно слов'янською, лишилася на місцях та взяла участь у формуванні низки культур, які включають в етногенез слов'ян (Рудич, Т. О. 2007, с. 47).

Як зазначала Т. О. Рудич (Рудич, Т. О. 2005, с. 4), вивчення антропологічного складу населення черняхівської культури з території України є важливою ланкою при дослідженні етногенетичних (Чернега, П. М. & Луцай, В. І. & Телегуз, А. В. 2012, с. 14–27) процесів на території нашої країни. Вирішення більшості питань етнокультурного розвитку потребує комплексного підходу при дослідженні, з залученням даних різних джерел — історичних, археологічних, етнографічних та антропологічних, кожне з яких має свої переваги. Антропология дає змогу визначити склад і міру фізичної спорідненості популяцій, з'ясувати вихідну територію груп, що мігрували, та простежити напрямки їхнього руху; висвітлити роль окремих етнічних компонентів у формуванні населення; визначити співвідношення тубільців та прийшлого населення на окремій території, намітити напрямки генетичних зв'язків. Якщо культура і мова можуть поширюватись шляхом запозичень, то поява нового антропологічного типу пов'язана з прибуттям нових груп населення, бо сам по собі фізичний тип людини мало змінюється в часі, принаймні робить це значно повільніше, ніж мова та культура. Тому питання спадкоємності або зміни населення зі значною точністю можуть бути вирішені на палеоантропологічному матеріалі (Рудич, Т. О. 2005, с. 4).

Більшість краніологічних матеріалів черняхівської культури дослідила Т. С. Кондукторова (1972). Окремі серії вивчили М. С. Великанова (Великанова, М. С. 1975), С. П. Сегеда (Сегеда, С. П. 2001а, с. 165–175; Сегеда, С. П. 2001b, с. 30–36; Segeda, S. 1994, р. 29–34) та В. Д. Дяченко (Дяченко, В. Д. 1984). Т. О. Рудич підготувала дисертацію й низку статей, присвячених черняхівській культурі (Рудич, Т. О. 2005, арк. 180–201; Рудич, Т. О. 2004а, с. 388–397; Рудич, Т. О. 2004b, с. 388–397). Також її пам'ятки розглядала С. Г. Ефимова (Ефимова, С. Г. 1999, с. 279–306).

Серед пам'яток черняхівської культури III–V ст., значний інтерес становить могильник в с. Чернелів-Руський поблизу м. Тернопіль. Він є однією з найяскравіших археологічних пам'яток Тернопільщини. Сучасне село розташоване на річці Гнізна Гнила, на сході району. З 1974 до 2000 р. цей некрополь черняхівської культури досліджував близько 30 років тернопільський археолог І. П. Герета (Герета, І. П. 1997, с. 16–38; Герета, І. П. 2013, 276 с.),

який розкопав практично всю доступну територію пам'ятки¹, тому могильник є одним із найбільш повно розкопаних для черняхівської культури (Барна, С. С. & Тилишак, В. С. 2013, с. 13; Тилишак 2008, с. 7; Тилишак 2006, с. 80–83).

Етнокультурний склад могильника за археологічними матеріалами вивчав В. С. Тилишак (Тилишак, В. С. 2011, с. 111–123). За даними краніометрії могильник Чернелів-Руський дослідила Т. О. Рудич (Рудич, Т. О. 2004а, 37–48; Рудич, Т. О. 2005, с. 29, 37–38; Рудич, Т. О. 2010, с. 160–164). Збереженість матеріалу, за даними дослідниці, дуже погана, придатними для дослідження виявилися 127 кістяків (Рудич, Т. О. 2005, с. 29). Чоловіча краніологічна серія з 11 черепів характеризується довгою, середньоширокою, високою черепною коробкою, доліхокранною за формою. Обличчя на межі середнього та низького, вузьке за абсолютними розмірами та покажчиком, ортогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти низькі, середньоширокі, за покажчиком мезоконхні. Ніс низький та вузький, за покажчиком середньоширокий. Кістки носа випнуті на межі малих і середніх розмірів (Рудич, Т. О. 2004, с. 37). За результатами досліджень Т. О. Рудич (Рудич, Т. О. 2010, с. 160–164), на могильнику домінує кельтський елемент, який принесли племена вельбарської культури.

Жіноча група з Західної України, могильник Чернелів-Руський, складається з 19 черепів і характеризується мезокранією. У середньому вияві вона має довгу, середньошироку, високу черепну коробку. Мезогнатне обличчя на межі низьких і середньо високих величин, середньошироке за абсолютними розмірами та покажчиком. Горизонтальне профілювання помірно на верхньому рівні та різке на зигомасиллярному (середньому). Орбіти низькі, помірно широкі (мезоконхія). Ніс низький, середньо широкий, за носовим покажчиком широкий. Кістки носа випнуті на межі середніх і великих розмірів (Рудич, Т. О. 2004а, с. 37). Слід звернути увагу, що за текстом кандидатської дисертації Т. О. Рудич (Рудич, Т. О. 2005, с. 37) чоловіча серія складається з 13 черепів, а жіноча — з 17. Отже, ми спостерігаємо певні розбіжності.

Жіноча серія, за даними дослідниці, після порівняльного аналізу виявила подібність до групи черепів з Боромлі, Будештів та Журівки. Своєю чергою, чоловіча вибірка виявила максимально близький зв'язок з синхронними серіями Малаешти, Курники та Велика Бугаївка (Рудич, Т. О. 2005, с. 38).

¹ Герета І. П. Звіт про археологічні дослідження у Чернелів-Руському в 1976 р. НА ІА НАН України. № 1976/51; Герета І. П. Звіт про розкопки могильника черняхівської культури у с. Чернелів-Руський Тернопільського району Тернопільської області у 1983 р. Науковий архів інституту археології Національної академії наук України (НА ІА НАН України). № 1983/109; Герета І. П. Звіт про археологічні дослідження у Чернелів-Руському у 1988 році // НА ІА НАН України. № 1988/124; Герета І. П. Звіт про розкопки могильників черняхівської культури й давньоруського періоду в селі Черпелів-Руський Тернопільської області у 1990 р. // НА ІА НАН України. № 1990/267; Герета І. П. Звіт про дослідження могильника черняхівської культури у селі Чернелів-Руському в 1997 р. НА ІА НАН України № 1997/111; Герета І. П. Звіт про дослідження черняхівського та давньоруського могильників у Чернелів-Руському в 1998 р. НА ІА НАН України. — № 1998/85.

Могильники черняхівської культури досліджені за даними краніометрії (Martin, R. 1928), за даними етнічної одонтології (Зубов, А. А. 1973), але на сьогодні немає досліджень за етнічною краніоскопією (Kozintsev, A. 1992).

Мета роботи: ввести у науковий обіг більше краніологічних серій черняхівської культури. З могильника Чернелів-Руський автор дослідив 43 черепа та їх фрагменти.

Програма і методика. Застосування краніоскопічних методик до матеріалів черняхівської культури є актуальним та перспективним, особливо враховуючи те, що дослідження дискретно-варіативних ознак дає можливість ввести в науковий обіг досить фрагментарний матеріал, який неможливо вивчати вимірними краніометричними методами. Інформація про мінімальність описових ознак допоможе скорегувати та доповнити результати краніометричних аналізів.

У роботі для характеристики ґрунтових поховань, котрі залишило населення носіїв Черняхівської культури III–V ст. з Західної України — могильник Чернелів-Руський, використовується краніоскопічна програма. Вона включає п'ять ознак, які вперше дослідив російський антрополог О. Г. Козинцев: потиличний індекс, клиноподібний верхньощелепний шов, задньовиличний шов, підорбітний візерунок типу II, індекс поперечно-піднебінного шва (Козинцев, А. Г. 1984, с. 133–148). Шосту ознаку — надорбітні отвори (НО) — незалежно один від одного запропонували Й. Додо (Dodo, J. 1987, р. 161–177) та Т. В. Томашевич (Томашевич, Т. В. 1988, с. 119–128). При вивченні потиличного індексу, задньовиличного шва, підорбітного візерунку типу II, індексу поперечно-піднебінного шва та надорбітних отворів дані склалися без урахування статі, для клиноподного верхньощелепного шва визначалися півсуми даних чоловіків і жінок. Попередньо, з метою стабілізації дисперсії, частоти перетворювалися на радіани за допомогою авторської програми, яку створив російський антрополог А. В. Громов (Громов, А. В. 2002). Комп'ютерні програми для реалізації багатомірного аналізу створили Б. О. та О. Г. Козинцеви 1991 р. (Санкіна, С. Л. & Моисеев, В. Г. 2006, с. 461). Частоти ознак аналізованої групи подано в таблиці. Краніологічний матеріал з могильника Чернелів-Руський, над яким працював особисто автор статті, зберігається у фондах Інституту Археології НАН України. Як було вказано раніше, досліджено 43 черепа та їх фрагменти.

Потиличний індекс (ПІ) вказує на співвідношення вормієвих кісток потилично-соскоподібного та лямбдоподібного швів. У серії Чернелів-Руський ПІ низький і становить 0% (Табл. 1). Це свідчить про європеїдність групи. Слід додати, що ПІ обчислюється за допомогою формули $ПІ = A/(A+B)$ (Козинцев, А. Г. 1988, с. 37; Kozintsev, A. 1992, с. 219), отже, простим вирахуванням за відсотками порівняти групи не бажано, потрібно вираховувати радіани.

Табл. 1. Частоти краніоскопічних ознак (%) у краніологічній серії Черняхівської культури Чернелів-Руський.

	Століття	Ш	Радіани	ПОВ-П	Рад.	ЗВШ	Рад.	КВШ	Рад.	ППШ	Рад.	НО	Рад.
Серія Чернелів-Руський 1988 р.	Четверта чверть Ш ст. — перша половина IV ст.	0,0 (53)	0,200	38,2 (34)	1,338	6,2 (48)	0,533	57,6 (83)	1,721	61,3 (44)	1,796	25,6 (78)	1,067
Умовні позначення. Тут і далі: Ш — потиличний індекс, КВШ — клиноподібний верхньощелепний шов, ЗВШ — задньовиличний шов, ПОВ-П — підорбітний візерунок типу П, ППШ — індекс поперечного піднебінного шва, НО — надорбітні отвори. В дужках вказано загальну кількість спостережень. Рад. — радіани.													

Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) загалом трапляється частіше в європеоїдів, ніж у монголоїдів (Козинцев, А. Г. 1988, с. 55). Серія Чернелів-Руський з великим показником 57,6% виявилась набагато вищою від КВШ незважено середньої частоти європеїдних груп, які за О. Г. Козинцевим отримали 32,9% (Козинцев, А. Г. 1988, с. 55).

Задньовиличний шов (ЗВШ). На черепах вибірки Чернелів-Руський частота ЗВШ низька (6,2%) — європеїдна.

Частота виявлення підорбітного візерунка типу П (ПОВ П) становить 38,2%. Це низький показник. Як відомо, в межах європеїдної раси близькі до сучасності литовці, поляки та українці мають «північне» (високе) виявлення ПОВ П (60–66%) (Козинцев, А. Г. 1988, с. 86).

Ознака підорбітний візерунок типу П не роз'єднує монголоїдні та європеїдні популяції, але має тенденцію до зменшення відсотка її поширення серед південних народів (Козинцев, А. Г. 1988, с. 86). Таким чином, досліджувана група південно-європеїдна.

Індекс поперечного піднебінного шва (ППШ) високий — 61,3% і належить до європеїдних показників (Козинцев, А. Г. 1988, с. 143). Ця ознака є індикатором, що диференціює європеїдні та монголоїдні популяції (Громов, А. В. & Моисеев, В. Г. 2004, с. 236).

Частота надорбітних отворів (НО) на черепах із могильника Чернелів-Руський помірна (25,6%) і також європеїдна. Така частота надорбітних отворів була притаманна давньоруському населенню Х–ХІІІ ст., а саме частині м. Чернігова (Чернігів-П, поховання добути в 1984–2009 рр.), таким групам Х–ХІІІ ст. як Гребень і Логойськ, Василів, Білогорськ-Миколаївка, Лука (урочище Кучари) (Долженко, Ю. В. 2018, с. 39–80).

Після одонтологічних досліджень дев'яти могильників черняхівської культури С. П. Сегада (Сегада, С. П. 2001, с. 168) відзначив, що наявність локальних відмінностей дає підстави виділити на території України та Мол-

дови три регіональні комплекси черняхівської культури, а саме: наддніпрянський, лівобережний та дунайсько-дністровський (Сегеда, С. П. 2001, с. 168). Таким чином, у подальшому перспективним буде опрацювати весь наявний комплекс краніологічного матеріалу черняхівської культури з території України за даними етнічної краніоскопії, створити названі три збірні серії для ширшого розуміння відмінності регіональних комплексів, а також порівняти їх між собою та з синхронними краніологічними серіями й матеріалами масломенчської групи вельбарської культури.

Проведений аналіз дає змогу зробити такі висновки.

1. За даними етнічної краніоскопії встановлено, що черепи з ґрунтових поховань Західної України могильника Чернелів-Руський, котрі залишило населення Черняхівської культури III–V ст., характеризується помірною частотою надорбітних отворів. За нашим припущенням, такий показник притаманний більше давньоруським слов'янським групам і балтійським племенам, ніж германцям, у яких ознака присутня в меншій кількості.

2. Визначено, що за ознакою підорбітний візерунок типу II досліджувана вибірка належить до південних європеїдів. Решта чотири ознаки введено вказують на європеїдність серії із с. Чернелів-Руський.

Барна, С. С. & Тилішак, В. С. 2013. Археолог музейного гатунку. *Oiim*. Вип. 3. Герета І. П. Чернелево-Руський могильник. Київ, Тернопіль. С. 7–13.

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.

Герета, І. П. 1997. Археологічні відкриття у Чернелів-Руському в 1994 році. *Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею*. Кн. 2. Ч. 1. С. 16–38.

Герета, І. П. 2013. Чернелево-Руський могильник. *Oiim*. Вип. 3. Київ, Тернопіль.

Громов, А. В. 2002. *Антропология населения окуневской культуры Южной Сибири: Эпоха бронзы*. Дисс. ... к. и. н. 03.00.14. Антропология. Санкт-Петербург.

Громов, А. В. & Моисеев, В. Г. 2004. Краниоскопия населения Западной и Южной Сибири: География и хронология. *Расы и народы*. Москва: Наука, 2004. Т. 30. С. 216–248.

Долженко, Ю. В. 2018. Антропологічний склад населення Південноруської землі (за даними етнічної краніоскопії). *Scriptorium nostrum*. Вип. 2 (11). С. 39–80.

Ефимова, С. Г. 1999. Население Восточной Европы в эпоху железа и позднеримское время. *Восточные славяне. Антропология и этническая история*. Москва: Научный мир. С. 279–306.

Зубов, А. А. 1973. *Этническая одонтология*. Москва: Наука.

Козинцев, А. Г. 1984. Варианты соединения костей у нижней глазничной щели черепа человека и их частоты в разных группах. *Проблемы антропологии древнего и современного населения севера Евразии*. Ленинград: 1984. С. 133–148.

Козинцев, А. Г. 1988. *Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека*. Ленинград: Наука, 1988.

Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Моисеев В. Г. Происхождение уралоязычных народов по данным краниологии. Санкт-Петербург: Наука, 1999. 133 с.

Рудич, Т. О. 2010. Антропологічні матеріали черняхівської культури з розкопок І. Герети. *Археологія і давня історія України*: Зб. наук. пр. Київ: ІА НАН України. Вип. 2. С. 160–164.

Рудич, Т. О. 2004а. Антропологічний склад населення черняхівської культури Західної України. *Археологія*. № 3. С. 388–397.

Рудич, Т. О. 2004б. Антропологічний склад населення черняхівського могильника Чернелів-Руський. *Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.* С. 388–397.

Рудич, Т. О. 2005. *Населення черняхівської культури України за матеріалами антропології*. Дис. ... к. і. н. Київ.

Рудич, Т. О. 2007. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов'янської людності України другої половини I тис. — початку II тис. н. е. *Археологія*. № 3. С. 47–57.

Санкина, С. Л. & Моисеев, В. Г. 2006. Александр Григорьевич Козинцев. *Антропологический форум*. № 5. <https://tinyurl.com/uxqwhrd6>. Personalia. С. 459–462.

Сегеда, С. П. 2001а. *Антропологічний склад населення черняхівської культури: одонтологічний аспект*. Магістеріум. Археологічні студії. Вип. 6. С. 30–36.

Сегеда, С. П. 2001б. *Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект*. Київ: [Вид-во імені Олени Теліги].

Тилішчак, В. С. 2017. До питання про чисельність черняхівських громад (за матеріалами Чернелово-Руського могильника). *Європейська археологія I тис. н. е.* Збірник наукових праць на честь ліани Василівни Вакуленко. Київ. С. 159–168.

Тилішчак, В. С. 2011. Ліпна кераміка Чернелово-Руського могильника. *Oium 1*. Черняхівська культура. Київ. С. 111–123.

Тилішчак, В. С. 2008. Трупоспалення Чернелів-Руського черняхівського могильника. *Археологія*. № 1. С. 7–14.

Чернега, П. М. & Лушай, В. І. & Телегуз, А. В. 2012. Концепція етногенезу українців: новітній етнологічний погляд на проблему. *Україна в етнокультурному вимірі століть*: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. Вип. 2. С. 14–27.

Dodo, Y. & Ishida, H. 1987. Incidences of Nonmetric Cranial Variants in Several Population Samples from East Asia and North America. *JASN*. Vol. 95. № 2. P. 161–177.

Kozintsev, A. 1992. Homo. *Ethnic Epigenetics: New Approach. Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse*. Vol. 43/3. Stuttgart, Jena, New York: Gustav Fischer. P. 213–244.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie in Systematischer Darstellung mit Besonderer Berücksichtigung der Anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Bd. 2: Kraniaologie, Osteologie. Second Edition. Jena.

Segeda, S. 1994. Dental Data as a Source of Ethnogenetic Information based on Material from the Culture of the Chernyakhivsk. *Variability and Evolution*. Vol. 4. P. 29–34.

Barna, S. S. & Tylischchak, V. S. 2013. Arkheoloh muzeinoho gatunku. *Oium*. Vyp. 3. Gere-ta I. P. Chernelovo-Ruskyi mohyl'nyk. Kyiv, Ternopil. S. 7–13. [in Ukrainian]

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologija Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurech'ja*. Moskva: Nauka. [in Ukrainian]

Hereta, I. P. 1997. Arkheolohichni vidkryttia u Chernelivi-Ruskomu v 1994 rotsi. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho kraieznavchoho muzeiu*. Kn. 2. Ch. 1. S. 16–38. [in Ukrainian]

- Gereta, I. P. 2013. Chernelevo-Ruskyi mohylnyk. *Oium*. Vyp. 3. Kyiv, Ternopil. [in Ukrainian]
- Gromov, A. V. 2002. *Antropologija naselenija okunevskoj kul'tury Juzhnoj Sibiri: Jepoha bronzы*. Diss. ... k. i. n. 03.00.14. Antropologija. Sankt-Peterburg. [in Russian]
- Gromov, A. V. & Moiseev, V. G. 2004. Kranioskopija naselenija Zapadnoj i Juzhnoj Sibiri: Geografija i hronologija. *Rasy i narody*. Moskva: Nauka, 2004. T. 30. S. 216–248. [in Russian]
- Dolzhenko, Yu. V. 2018. Antropolohichnyi sklad naselennja Pivdennoruskoj zemli (za danymy etnichnoi kranioskopii). *Scriptorium nostrum*. Vyp. 2 (11). S. 39–80. [in Ukrainian]
- Efimova, S. G. 1999. Naselenie Vostochnoj Evropy v jepohu zheleza i pozdnerimskoe vremja. *Vostochnye slavjane. Antropologija i jetnicheskaja istorija*. Moskva: Nauchnyj mir. S. 279–306. [in Russian]
- Zubov, A. A. 1973. *Jetnicheskaja odontologija*. Moskva: Nauka. [in Russian]
- Kozincev, A. G. 1984. Varianty soedinenija kostej u nizhnej glaznichnoj shheli cherepa cheloveka i ih chastyt v raznyh gruppah. *Problemy antropologii drevnego i sovremennogo naselenija severa Evrazii*. Leningrad: 1984. S. 133–148. [in Russian]
- Kozincev, A. G. 1988. *Jetnicheskaja kranioskopija: rasovaja izmenchivost' shvov cherepa sovremennogo cheloveka*. Leningrad: Nauka, 1988. [in Russian]
- Magomedov, B. V. 2001. *Chernjahovskaja kul'tura. Problema jetnosa*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej. [in Russian]
- Moiseev V. G. *Proishozhdenie uralojazychnyh narodov po dannym kranologii*. Sankt-Peterburg: Nauka, 1999. 133 s. [in Russian]
- Rudych, T. O. 2010. Antropolohichni materialy cherniakhivskoi kultury z rozkopok I. Herety. *Arkheolohiia i davnja istoriia Ukrainy*: Zb. nauk. pr. Kyiv: IA NAN Ukrainy. Vyp. 2. S. 160–164. [in Ukrainian]
- Rudych, T. O. 2004a. Antropolohichnyi sklad naselennja cherniakhivskoi kultury Zakhidno Ukrainy. *Arkheolohiia*. № 3. S. 388–397. [in Ukrainian]
- Rudych, T. O. 2004b. Antropolohichnyi sklad naselennja cherniakhivskoho mohylnyka Cherneliv-Ruskyi. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002–2003 rr*. S. 388–397. [in Ukrainian]
- Rudych, T. O. 2005. *Naselennja cherniakhivskoi kultury Ukrainy za materialamy antropolohii*. Dys. ... k. i. n. Kyiv. [in Ukrainian]
- Rudych, T. O. 2007. Rol naselennja cherniakhivskoi kultury u formuvanni antropolohichnoho skladu slov'ianskoj ludnosti Ukrainy druhoj polovyny I tys. — pochatku II tys. n. e. *Arkheolohiia*. № 3. S. 47–57. [in Ukrainian]
- Sankina, S. L. & Moiseev, V. G. 2006. Aleksandr Grigor'evich Kozincev. *Antropologicheskij forum*. № 5. <https://tinyurl.com/yxqwhrd6>. S. 459–462. [in Russian]
- Seheda, S. P. 2001a. Antropolohichnyi sklad naselennja cherniakhivskoi kultury: odontolohichnyi aspekt. *Mahisterium. Arkheolohichni studii*. Vyp. 6. S. 30–36. [in Ukrainian]
- Seheda, S. P. 2001b. *Antropolohichnyi sklad ukrainskoho narodu. Etnohenetychnyi aspekt*. Kyiv: [Vyd-vo imeni Oleny Telihy]. [in Ukrainian]
- Tylishchak, V. S. 2017. Do pytannja pro chyselnist cherniakhivskykh hromad (za materialamy Chernelovo-Ruskoho mohylnyka). *Yevropeiska arkheolohiia I tys. n. e*. Zbirnyk naukovykh prats na chest liany Vasylivny Vakulenko. Kyiv. S. 159–168. [in Ukrainian]
- Tylishchak, V. S. 2011. Lipna keramika Chernelevo-Ruskoho mohylnyka. *Oium* 1. Cherneliv-Ruskyi. Kyiv. S. 111–123. [in Ukrainian]
- Tylishchak, V. S. 2008. Trupospalennja Cherneliv-Ruskoho cherniakhivskoho mohylnyka. *Arkheolohiia*. № 1. S. 7–14. [in Ukrainian]

Cherchha, P. M. & Lushchai, V. I. & Telehuz, A. V. 2012. Kontseptsiia etnogenezu ukraint-siv : novitnii etnolohichniy pohliad na problemu. *Ukraina v etnokulturnomu vymiri stolit* : zb. nauk. prats. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova. Vyp. 2. S. 14–27. [in Ukrainian]

Dodo, Y. & Ishida, H. 1987. Incidences of Nonmetric Cranial Variants in Several Population Samples from East Asia and North America. *JASN*. Vol. 95. № 2. P. 161–177.

Kozintsev, A. 1992. Homo. *Ethnic Epigenetics: New Approach. Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse*. Vol. 43/3. Stuttgart, Jena, New York: Gustav Fischer. P. 213–244.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie in Systematischer Darstellung mit Besonderer Berücksichtigung der Anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Bd. 2: *Kraniologie, Osteologie*. Second Edition. Jena.

Segeda, S. 1994. Dental Data as a Source of Ethnogenetic Information based on Material from the Culture of the Chernyakhivsk. *Variability and Evolution*. Vol. 4. P. 29–34.

УДК 94 (477.8) «1914–1918»

DOI: 10.20535/2307-5244.48.2019.176377

Я. П. Цецик

<https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>

Національний університет водного господарства та природокористування

А. Є. Залужна

<https://orcid.org/0000-0002-5012-7419>

Національний університет водного господарства та природокористування

О. А. Буравський

<https://orcid.org/0000-0002-1847-4605>

Житомирський державний педагогічний університет імені І. Франка.

Y. Tsetsyk

National University of Water and Environmental Engineering

A. Zaluzhna

National University of Water and Environmental Engineering

O. Buravsky

Zhytomyr Ivan Franko State University

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ У 1915–1916 РР.

Socio-Economic Processes in Volyn Region During 1915–1916

Проаналізовано соціально-економічну ситуацію на Волині, яка склалася в результаті наступу австро-угорських і німецьких військ під час Першої світової війни, охарактеризовано основні напрями та механізм евакуації,